

Ötvös István

TÁBORTÖRTÉNELEM

Joël Kotek – Pierre Rigoulot: *A táborok évszázada. Fogva tartás, koncentráció, megsemmisítés. A radikális bűn száz éve*, Nagyvilág. Budapest, 2005., 658 oldal, 4600 Ft

Anne Applebaum: *A Gulag története I–II.*, 802 és 408 oldal, Európa, Budapest, 2005, 5500 Ft

Arról, hogy a 20. századi történelem egyik legmeghatározóbb jelensége a Tábor lett, aligha kell vitát nyitnunk. Soha a megelőző korok politikai döntéshozói nem tudtak, de talán nem is akartak koncentrációs táborokat létrehozni. Nem tudtak, mert – túl azon, hogy nem rendelkeztek a Tábor szervezéséhez szükséges apparátussal – az állam nem uralkodott el a társadalom felett annyira, mint az elmúlt évszázadban. De nem is biztos, hogy szükségük volt rá, hiszen hosszú évszázadokon keresztül nem érdekelté túlságosan az államot és annak vezetőit, miképpen is gondolkodnak az alattvalók – egészen addig persze, amíg meg nem bontják a társadalmat fenntartó eszmerendszert.

Azonban a világ megváltozott, és nem csak azért, mert technikailag képesek letünk Tábor létrehozására, hanem eszmeileg is megalapozódott a totális háború, amikor Clausewitz *A háborúról* (1832–1837) írott fő művében kifejtette: a modern háborúskodás célja immár nem csupán az ellenséges haderő megsemmisítése, hanem annak gazdasági bázisát (élelmiszer) is tönkre kell tenni, amiből szükségszerűen következett, hogy a másik hadviselő fél lakosságát nem csupán ad hoc módon, hanem rendszerszerűen kell sanyargatni. És ebben a pillanatban helyben vagyunk – immáron nem pusztán az ellenséges ország katonái, de minden állampolgára is automatikusan célponttá válik. Ha pedig olyan helyzet következik be, ahol a hatalmon lévők a saját országuk társadalmával vagy egyes csoportjaival találják szemben magukat, akkor a dolog tovább súlyosbodik, egészen a totális fizikai megsemmisítésig. A fentiek után nem véletlen, hogy az első koncentrációs táborokat katonák hozták létre háborús konfliktusokban a civil lakosság megfélemlítésére...

Mindehhez még hozzájárult, hogy a politikának újfajta felfogása is lassan teret hódított, amelyben a politikai cselekvés egyre inkább a katonai tevékenységhez hasonló jeleket kezdett mutatni – és azért ebben Marxnak halhatatlan érdemei voltak. Hiszen ha háború nem más, mint a politika folytatása, akkor voltaképpen a politi-

ka sem más, mint a háború – csak más eszközökkel, hogy visszakanyarodjunk Clausewitzhez. Ebben a kontextusban a politikai ellenfél már likvidálandó ellenséggé válik, és a dolog lényege szempontjából egy idő után már az sem számít, hogy ki kezdte a konfliktust.

És ezen a ponton válik érdekes a Tábor összefüggése a 19–20. század másik alapjelenségével a politika tömegesedésével. Hiszen a polgári lakosságnak már a korábbi évszázadokban is volt politikai elképzelése, amelynek időről időre hangot is adott, ez azonban mégsem jelentette azt, hogy a lakossággal szemben fenyegetően kellett volna fellépni. Nép már volt, Tömeg még nem. Amikor aztán a 19. század vége ezt a három elemet együtt találta, megszületett a koncentrációs tábor ötlete, Kubában.

Persze a történet maga ennél bonyolultabb, mert tábor sokféle van. Francia szerzőpárosunk által jegyzett könyvünk tábor-konceptiójának legfontosabb problémája pont ez: a koncentrációs tábort, a kényszermunka-tábort, a hadifogolytábort és a megsemmisítő tábort egy könyvön belül megközelíteni elég meredek, de persze nem haszontalan vállalkozás. Az alapelv bizonyos szempontból azonos, ami persze nem módosítja az egyes jelenségek egyediségének tényét: végül is mindegyik esetben az állam – amely úgy véli, joga van egyes csoportokat ellenséggé jelölni – bizonyos csoportokat elkülönít, és embertelen körülmények között tart. Aztán az adott rendszer, ideológia, gondolkodásmód és – nem utolsósorban a végeredmény felől közelítve céljához – „csak” elkülöníti, kényszermunkára fogja, vagy – egy olyan különleges esetben, mint a nácizmus – szisztematikusan megsemmisíti.

A jól felépített és elég alapos munkában szerzőink megpróbálják végigkísérni, miért, kik és hogyan eszelték ki ezt a rettenetet, hogyan sanyargatták az ellenséget, miért és kik álltak elő egy népcsoport totális megsemmisítésének ötletével. Persze a kubai, búr, herero és egyéb előzmények bemutatása után ebben a kötetben is a lényeg a náci és a szovjet táborok rendszerének alapos és talán elfogultságok nélküli bemutatása. (Az elfogultságok-nélküliség sem relativizálást, sem bagatellizálást nem jelent. Egyszerűen megkapjuk a tényeket úgy, ahogy vannak, és – ami a legfontosabb már a kezdetek bemutatásánál is – kortárs visszaemlékezők által papírra vetett szövegeinek segítségével festenek megfelelően árnyalt képet.) De nem állnak meg ennél a két totális rezsimmél, hanem az ázsiai, a latin-amerikai és – végül – a néhai Jugoszlávia táborainak bemutatásával zárják az időutazást.

Az alapos feldolgozás első csúcspontjának a Gulag bemutatását szánták. Ezen a ponton ér össze a két kötet.

Abban a mindkét könyv egyetért, hogy a szovjet rendszer egyik legfontosabb jellegzetessége minden bizonnyal a Gulag volt. (Azon persze vég nélküli elvi vitákat lehet folytatni, hogy ez a szocializmus modelljének elvi lényegéhez tartozik-e, vagy

csak a megvalósult rendszer terméke, mindenestre tény, hogy amíg a szovjet rendszer létezett, addig fennállt ez a struktúra is.) Applebaum azonban – bár a tényeket ugyanolyan rendben tárgyalja és nyilván jóval bővebb az általa feldolgozott anyag – a szovjetológián belüli elhelyezésre törekszik, míg francia szerzőink – francia nyelvű anyaguk miatt egyfelől, általánosabb érdeklődésük okán másfelől – a tábor-típológia irányába haladva próbálnak rendet vágni a kérdésben.

Applebaum könyve szerint a Gulag mint intézmény alapvetően más jelenség, mint a többi táborféleség, hiszen az ellenség ebben az esetben nem egy azonosítható csoport, hanem a társadalom egésze. Kotek és Rigoulot is érzékel valami effélet, de mivel alapkonceptiójuk más volt, természetesen inkább az általános trendbe illeszkedő elemek fontosságát hangsúlyozzák. A két szemlélet végül is nem zárja ki egymást, csak tisztában kell lennünk a különbséggel.

Applebaum, miközben számos megdöbbentő és iszonyatos részletet mutat be – mint például a gyermekek lágere, a láger-gyerekek sorsa; vagy a nők teljesen kiszolgáltatott helyzete –, azzal a félelmetes felismeréssel gazdagít minket, hogy az egész láger-komplexum gazdaságilag-társadalmilag teljesen irracionális, ami végül is arra enged következtetni, hogy – a náciizmushoz hasonlóan – a bolsevizmus is kizárólag a politika primátusa felől közelíthető meg. A rendszer vezetői számára – az állandóan hangsúlyozott és megkövetelt gazdasági eredményesség ellenére – teljesen mindegy volt, mennyire hatékony gazdaságilag a Gulag, a lényeg a társadalom szovjetizálása volt. Maga Trockij ezt úgy fogalmazta meg, hogy a társadalomnak „munka-hadsereggé” alakulva kell támogatnia a harcoló Vörös Hadsereget. Arra a kérdésre a könyv nem tér ki, hogy a Gulag léte mennyiben volt/lehetett az osztály nélküli társadalom megteremtésre irányuló kísérlet. Németh László egyébként már a 30-as években – többek között – azért utasítja el a szovjet típusú állam- és gazdasági rendszert, mert az valójában államkapitalizmus, amely munkás-hadsereget hoz létre ennek a speciális kapitalizmusnak hízlalására.